

FRANCE VREG

Trideset let komunikacijske znanosti na Slovenskem

Predstavitev:

Profesor France Vreg, ki je nedavno prejel najvišje slovensko znanstveno priznanje – Kidričevo nagrado za življenjsko delo – je utemeljitelj komunikacijske znanosti v Sloveniji in Jugoslaviji. Polna tri desetletja njegovega raziskovalnega dela so vtisnila neizbrisen pečat tej mladi znanstveni disciplini, katere razvoj je bil pri nas pogosto obremenjen z administrativnimi posegi in omejevanji. Kljub temu se je slovenska komunikacijska znanost uspešno uveljavila v jugoslovanski in mednarodni skupnosti: to kažejo mnoge knjižne objave, raziskovalno sodelovanje s tujimi institucijami, magistrski in doktorski študij na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani in organizacija mednarodnih znanstvenih sestankov. Njegovo temeljno delo »Družbeno komuniciranje« v slovenščini (1973) je dopolnjeno izšlo tudi v srbohrvaščini (1975), v makedonščini (1976). S področja politične sociologije in teorije javnega mnenja je objavil knjigo Javno mnenje in samoupravna demokracija (1980) ter delo »Množično komuniciranje ter razvoj demokracije« (skupaj s S. Splichalom, 1986). Raziskovalne projekte je vodil tudi v okviru Inštituta za družbene vede v Beogradu. Morda bi ob zaključku zapisa navedli samo najpomembnejšo funkcijo, ki jo opravlja kot podpredsednik izvršnega odbora Raziskovalnega komiteja za komuniciranje, znanje in kulturo pri Mednarodnem sociološkem združenju.

O prehojeni poti in razvojnih perspektivah komunikacijske znanosti se je s prof. Francetom Vregom pogovarjal prof. Slavko Splichal.

UREDNIŠTVO: Katere intelektualne (teoretične in osebne) spodbude so bile na Slovenskem (v šestdesetih letih) odločilne za razvoj komunikologije?

VREG: Za slovensko družbo tistih let – še bolj pa za celotno Jugoslavijo – so bili značilni duhovna utesnjenost, filozofski monizem in sociološko konservativni, dialektičnomaterialistični pogled na družbo. Ta miselni eklekticizem pa je pretežno prežemal uradne filozofske mislece, in seveda vso jugoslovansko politično in gospodarsko vodilno strukturo. Toda tudi v tej eliti so bili močni prodori kritične misli, ki so vzniknili zlasti ob spopadu z informbirojem in ugasnili ob obračunu z Djilasovo stigmatizacijo njegove knjige o »novem razredu«. V širši javnosti, predvsem med kulturniki pa so se odvijale rahle polemike med pristaši sovjetskega

stalinističnega družbenega modela in med razumniki s humanistično vizijo socializma; te polemike segajo že pred vojno (soočanja v krogih filozofske levice, ekskomunikacije partijskih aktivistov). Spopadi med boljšeševizmom in humanizmom so se bolj prikrito bili tudi med vojno (med vodilnimi akterji partije in člani Osvobodilne fronte) in se nadaljevali po vojni. Moram reči, da mi je bil kot mlademu medicincu in literatu ortodoksní marksizem vedno tuj. Zato se mi ni bilo treba pretirano »bojevati z zaostalostjo svojega lastnega mišljenja«, kot je v kasnejših povojnih letih Kardelj opozarjal sebe, zlasti pa jugoslovanske boljšeševske trdokožce.

Poleg tega sem kot zunanjepolitični publicist in novinar prepotoval Evropo in intervjuval nekatere ugledne evropske književnike; bil sem v neposrednem stiku z nekaterimi evropskimi boljšeševskimi partijami, z evropsko socialdemokracijo, pa z drugimi političnimi strankami, zlasti avstrijskimi. Hkrati sem na lastni koži v Beogradu v redakciji Borbe doživljal jugoslovansko agitpropovsko inačico državopartijskega propagandnega monolita informiranja. Soočal sem se z njegovimi akterji, ki so s svojih unitarističnih in centralističnih pozicij samouverjeno in zveličavno gledali na publicista iz »kranjske« province. Zato sem zapustil ta okosteneli agitpropovski dinozaver, ki je bil zapisan izumrtju. Kljub nevarnosti anateme sem se odločil za študij primerjalne književnosti pri profesorju Antonu Ocvirku, kjer je človek lahko svobodno in ustvarjalno razmišljal. Profesor Ocvirk je med drugim proučeval tudi Janka Kersnika in njegovo feljtonistiko, novinarsko društvo Slovenije pa je želelo imeti nekakšno sodobno teorijo novinarskih zvrsti in komuniciranja; tako sem že med študijem svetovne književnosti proučeval tudi svetovno feljtonistiko in zasnoval teorijo feljtonističnih in publicističnih zvrsti. Od tu pa do trdega študija komunikologije na evropskih in ameriških komunikoloških inštitutih je bil samo še korak.

UREDNIŠTVO: Kako je razvoj komunikologije, katerega glavni pobudnik si bil, sploh potekal? S kakšnimi težavami se je srečevala nova veda? Ali lahko na kratko predstaviš začetke komunikologije v Sloveniji in Jugoslaviji?

VREG: S snovanjem komunikacijske vede sem začel leta 1962 na Inštitutu za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, kjer sem kot predstojnik oddelka za novinarstvo proučeval teorijo množičnih komunikacij in javnega mnenja, pa tudi politično sociologijo. Hkrati sem s kolegi z inštituta sodeloval tudi pri prvi sociološki empirični raziskavi o socialnih (latentnih) strukturah, ki je zajela kar 12.000 anketirancev v Sloveniji. V tem okviru je nastala tudi prva empirična raziskava množičnih komunikacij, ki mi je omogočila teoretična spoznanja empirično verificirati na vzorcu slovenske populacije. Empirična spoznanja stvarnosti so me samo še utrdila v prepričanju, da je nujno treba zasnovati nov pristop h komunikološki znanosti.

V družboslovni znanosti je tedaj prevladoval eklekticizem petrificiranih marksističnih aksiomov o delavskem razredu, o produkciji blaga in informacij; v novinarstvu pa so se zgledovali po stalinistični »potvorbi« znanega postulata o agitaciji in propagandi. Ob raziskovalnem soočanju s stvarnostjo sem spoznal, da se moramo bolj pogumno odpreti novim filozofskim in sociološkimi (tudi neomarksističnim) smerem ter uveljaviti »podomačenje« socioloških in komunikoloških teorij razvitejših središč. Ker sem že takrat zagovarjal relativno avtonomnost množičnih medijev in pomembnost javnega mnenja v političnem procesu, sem doživljal pomsleke v slovenski, še bolj pa v jugoslovanski politični sferi. Jugoslovanski inštitut za

novinarstvo v Beogradu pa je še dodatno razširjal »govorice« o krivoverstvu slovenske komunikologije. V drugih republikah pa se še ni govorilo o sodobnih teorijah novinarstva, kaj šele o komunikacijski znanosti.

UREDNIŠTVO: Institucionalizacija novinarskega izobraževanja na FSPN je bila najbrž prelomnica tudi za raziskovalno delo v komunikologiji. Kako je bila ustanovljena katedra za novinarstvo?

VREG: Že na Inštitutu za sociologijo in filozofijo sem na oddelku za novinarstvo zasnoval obširen program novinarskega študija, ki sem ga oblikoval po zgledu sociološko in politološko usmerjenih novinarskih fakultet v ZDA, Franciji, Zvezni republiki Nemčiji in delno poljskih in češkoslovaških fakultet. Štiriletni program je predvideval splošno družboslovno znanje, dobro tretjino pa so obsegali novinarski in komunikološki predmeti. Ta program je bil sprejemljiv tudi za tedanje Visoko šolo za politične vede, ki me je povabila, da zamišljam uresničimo na tej šoli. Ker Inštitut za sociologijo in filozofijo ni bil izrazito pedagoška institucija, se mi je zdelo primerno, da študij novinarstva poteka na omenjeni šoli. Mislim, da je bilo odločilno tudi priporočilo Bogdana Osolnika, ki je tedaj že kot zunanji sodelavec na šoli predaval o javnem mnenju.

UREDNIŠTVO: Na FSPN so bili dolga leta odpori zoper komunikologijo; med drugim vrsto let (v sedemdesetih letih) na fakulteti ni bilo dovoljeno ustanoviti Centra za komunikološke raziskave. Kako je do tega centra vendarle prišlo?

VREG: Odpori zoper komunikologijo so bili delno posledica nerazvitosti nove discipline, deloma pa primata drugih disciplin na šoli (marksizma, ekonomije, političnih ved); veliko pa je bilo pomislekov tudi zaradi nedogmatske (»prozahodne«) usmerjenosti komunikologije. Hkrati pa so nekateri vodilni marksisti menili, da je za novinarje bistvena ideologija, novinarstva pa se lahko naučijo v ideološko preverjenih uredništvih javnih občil.

Priznam pa, da so bili nekateri pomisleki upravičeni. Komunikologija je tedaj v svetu šele nastajala v okviru sociologije in socialne psihologije; zato so tudi pri nas nekateri menili, naj ostane v teh mejah. Res je tudi, da komunikologija zaradi celovitosti spoznavnosti družbenih procesov lahko sama pokaže le na temeljne komunikacijske procese v socialnih sistemih, ne more pa osvetliti zapletenosti procesov materialne in duhovne ustvarjalnosti človeka in globalnih družb. Poleg tega so se v šestdesetih letih v svetu uveljavljale šele delne komunikološke teorije, ki so jih objavljali v zbornikih razprav o množičnem komuniciranju. Šele konec šestdesetih let so nastajali prvi celovitejši pregledi teorij, lahko rečem hkrati z mojim snovanjem knjige Družbeno komuniciranje, ki je bila v začetku sedemdesetih let tudi v svetu med prvimi poizkusi sinteze teorij in oblikovanja komunikacijske znanosti.

Na slovenskem političnem, univerzitetnem in kulturnem področju je slednjič bilo vse več razumevanja za komunikacijsko znanost. Katedra je zato pripravila obširnejši projekt o raziskovanju množičnih občil; oblikovala je svet projekta, ki mu je načeloval pokojni književnik Beno Zupančič, tedaj tudi podpredsednik Socialistične zveze. Sam se je iskreno zavzemal za projekt, pripomogel pa je tudi k ustanovitvi Centra za raziskovanje družbenega komuniciranja.

UREDNIŠTVO: Sedemdeseta leta so bila tudi zate osebno velika preizkušnja, čeprav najbrž ne prva in ne zadnja?

VREG: Slovensko družboslovje si je prizadevalo odpreti se svetovnim tokovom, podobno kot filozofija, primerjalna književnost, estetika, zgodovina in še nekatere druge discipline. Tako smo se mnogi usmerili tudi v proučevanje sodobnih tokov, zlasti sistemske teorije, ki smo jo nekateri bolj drugi manj kritično sprejemali. Lahko bi celo dejal, da je bil ta pristop *differentia specifica* »ljublanske sociološke šole«, medtem ko so druga jugoslovanska središča še vztrajala pri »preverjenih« pristopih. Politični pritiski dogmatikov jugoslovanske politične elite (in seveda tudi slovenske) so sprožili ideološka pretresanja novih pristopov, ki so se v Beogradu, v Ljubljani in Zagrebu končala s pravimi srednjeveškimi »verskimi« sodišči.

Med vsemi znanstvenimi disciplinami je bila prav komunikologija vedno doma na ideologije, cerkve in/ali države. Iz zgodovine vemo, da so cerkveni, državni ali politični voditelji pisali zakone o cenzuri, še preden se je rodilo veliko civilizacijsko dejanje – Gutenberгова tiskarska umetnost. Zato me ni preveč presenetilo, da je slovenska cenzorska komisija sleherno vrstico v moji knjigi Družbeno komuniciranje postavila pod drobnogled; z rdečim svinčnikom je podčrtala sumljive stavke in jih v poročilu o knjigi označila kot »podleganje zapadni ideologiji«. Priznam pa, da sem med kolegi na fakulteti našel veliko zagovornikov in branilcev, ki so me obvarovali najhujšega – prepovedi nadaljnjega pedagoškega delovanja. Ker pa sem bil v življenju navajen na trde spopade in boje, sem se tudi tokrat energično odzval na obdolžitve in tudi sam sprožil podobne metode »strateške interakcije«; sprejel sem tudi vabilo na predavanja na podiplomskem študiju v tujini.

Res pa je, da je bil razvoj komunikacijske znanosti »blokiran« in izpostavljen represiji; ustvarjalna misel je obnemela. Še večja nevarnost je pretela novinarski katedri, saj so jo hoteli ukiniti. Direktor Jugoslovanskega inštituta za novinarstvo dr. Spahić je celo pisal predsedniku slovenske skupščine in vrhovnemu arbitru v marksističnem centru obširnejše pismo, v katerem je ožigosal »Vregovo komunikologijo« kot nemarksistično in predlagal šolanje slovenskih novinarjev v Beogradu. Ta sumljiva ponudba je pripomogla k streznjenju in k ponovnemu razmisleku o usodi novinarske katedre. Podobnih predlogov o ukinitvi je bilo še nekaj, pa tudi ti so ob našem trdnem nasprotovanju končali na smetišču takratne politike.

Čeprav je komunikologija v Sloveniji v sedemdesetih letih začela drseti na obrobje svetovne znanosti, so jo z veliko vnemo sprejeli v Zagrebu in Skopju, kjer so kljub slovenski stigmatizaciji prevedli mojo knjigo v oba jezika. No, minila so leta ideološke stigmatizacije in skupaj z mlajšimi kolegi smo nadaljevali vzpon na evropsko znanstveno raven.

UREDNIŠTVO: Sodelovanje z Zagrebom in Beogradom, kasneje s Sarajevom na področju podiplomskega izobraževanja ni nikdar preraslo v tesno raziskovalno sodelovanje? Zakaj?

VREG: Program podiplomskega in doktorskega študija smo zasnovali leta 1972 in sprejele so ga fakultete v Zagrebu in Beogradu, kasneje pa tudi v Sarajevu, zelo spremenjenega pa v Skopju. Samo FSPN pa je doktorski študij razvila kot samostojen študij in je edina v Jugoslaviji lahko podeljevala naziv doktor komunikacijske znanosti. Z magistrskim in doktorskim študijem je bil povezan tudi raziskovalni program s področja komunikologije, ki smo ga razvijali v Sloveniji. Žal pa so druge fakultete uveljavljale samo politološke raziskovalne projekte; tako niso

mogle razviti pravih raziskovalnih zmožnosti za komunikološko področje. Zato smo imeli samo delne raziskovalne stike z zagrebškim raziskovalnim centrom, ki ga je vodil profesor Novosel, in z Inštitutom za družbene vede v Beogradu, kjer sem s kolegoma Džinićem in Goatijem ter kolegico Bačević vodil večji jugoslovanski projekt. Skupaj z jugoslovanskimi kolegi smo zasnovali tudi večji projekt o delegatskem sistemu, pri čemer smo v Sloveniji s kolegoma Bibičem in Markičem med prvimi zelo neprizanesljivo kritično razkrivali razhajanje med normativno ureditvijo sistema in »neuspešno«, pogosto blokirano realizacijo v stvarnosti. Tako imamo kar dobre izkušnje, da bi s podobno raziskovalno hipotezo raziskovali tudi sedanja razhajanja med evropsko vizijo parlamentarne demokracije in blokado širjenja odločanja na civilno družbo. Žal pa za tak projekt ni pretiranega navdušenja.

UREDNIŠTVO: Kaj šteješ za glavne dosežke slovenske komunikologije v 30 letih njenega razvoja?

VREG: Predvsem to, da smo komunikologijo uveljavili kot novo znanstveno disciplino, ki postaja enakovredna drugim družbenim znanostim, in da smo tako obogatili družboslovno zavest o pomembnosti komunikacijskih procesov v družbi ter o nujnosti njihovega proučevanja. Komunikologija omogoča možnosti novega razumevanja narave in družbe: sodobnega človeka si ni moč zamisliti brez globlje- ga poznavanja filozofsko-socioloških, politoloških in komunikoloških vidikov razvoja. Ta spoznavna vrednost bo pravo funkcijo dobila zlasti v visoko razviti družbi sodobne komunikacije in informatike.

Slovenska komunikologija je razvila sistemsko, pluralistično paradigmo komuniciranja in družbenega razvoja, ki temelji na odprtosti družbe do notranjih stanj, odprtosti do okolja in vključevanja v turbulentna in kompetitivna svetovna okolja. Avtonomnost komunikacijskih sistemov in svobodno javnost je zahtevala kot »organsko« nujnost vsake družbe; uveljavila je načelo legitimnosti pozitivnih vzratnih tokov, kritike in inovativnosti, pa tudi napetosti, deviantnosti in konfliktov. Branila je avtentično pluralnost družbe, ki ne more biti omejena le na politične skupine, marveč mora temeljiti v civilni družbi. Tako je komunikologija s svojimi teorijami prispevala tudi k sociološkemu in politološkemu teoretičnemu opusu. Njena humanistična paradigma demokratičnega komuniciranja in participativne interakcije je lahko osrednji aksiom demokratičnih družb prihodnosti. Ocenjevalci menijo, da je s svojim kritičnim pristopom, širino interdisciplinarnega vidika, z uspešno sintezo teoretičnih tez in empiričnih kazalnikov iz prakse ter z izvirnostjo izoblikovala edinstveni opus teoretične misli tudi s področja mnenjskega in političnega pluralizma, kar je lep prispevek k razvoju demokracije. Prisojajo ji zaslugo, da je sistematično vsa leta vztrajala pri tej perspektivi in jo dosledno branila.

Še posebej se mi zdi pomembno, da so mlajši sodelavci, tu mislim predvsem na kolego dr. Splichala, izoblikovali tudi metodologijo komunikološkega raziskovanja, ki nedvomno sodi v vrh svetovne komunikološke metodologije. Tako lahko suvereno trdimo, da je komunikologija znanost, ki si je izoblikovala tudi lastno raziskovalno metodo.

UREDNIŠTVO: Katerih vprašanj se komunikologija pri nas doslej ni lotevala (zakaj?), pa bi se jih po tvojem mnenju morala?

VREG: Komunologija se je ob nastajanju navezovala na politično filozofijo, filozofsko semantiko, lingvistično antropologijo, semiotiko in na druge znanosti. Raziskovalni horizont je širila z naravoslovno-matematičnimi in biološkimi vedami; sprejemala je aksiomatiko, ki povezuje bioniko, informatiko in komunikologijo. Vsa ta mejna in interdisciplinarna področja ostajajo odprta za prihodnja komunikološka raziskovanja. Povsem pa pogrešam raziskave z vidika simboličnega interakcionizma; semantične in kulturološke raziskave, ki so jih izoblikovale nekatere francoske komunikološke šole. Odprta so mejna področja z antropologijo. Nadaljevati bomo morali teoretične raziskave filozofskega vidika komunikacijskega pojava. Pogrešamo pravne in zgodovinske obravnave javnih občil, teorij novinarskih zvrsti, jezika in stila; redke so raziskave ekonomskih temeljev medijev. Nadaljevati bi morali z doslej teoretično in empirično izjemno uspešnimi analizami vsebine sporočil.

Vsa ta področja pa terjajo angažma novih mladih raziskovalcev, ki pa jih, žal, komunikološki raziskovalni center ne premore, saj ga je raziskovalna skupnost doslej obravnavala precej mačehovsko. Poleg tega je raziskovalno področje pri nas tudi permanentno v organizacijskem preoblikovanju, kar ne vpliva ugodno na razvoj raziskovanja, hkrati pa to ogroža perspektive zaposlovanja mladih raziskovalcev. To lahko usodno vpliva na razvoj komunikacijske znanosti in povzroči ponovno stagnacijo.

UREDNIŠTVO: Kako gledaš na prihodnji razvoj komunikologije? Predvsem: katere so glavne teoretske perspektive v svetu in pri nas?

VREG: Nedvomno je pred nami tretja »komunikacijska revolucija«, ki bo podobno kot nastanek Gutenbergove »galaksije« in eksplozija elektronskih medijev vplivala na prestrukturiranje socialnih sistemov in njihovih ureditev. Komunolog George Gerbner celo meni, da bo prihodnje zgodovinsko obdobje s svojo telekomunikacijsko in informacijsko kulturo vplivalo na nove odnose v globalnih družbah, na alokacijo virov in moči med narodi in kulturami. Vse to nas opozarja, da bi bilo usodno, če bi slovenska komunikologija zaostajala za teoretičnimi in raziskovalnimi prizadevanji svetovnih komunikacijskih središč, ki z veliko raziskovalno zmogljivostjo spremljajo prehod v družbo prihodnosti. Predvideti bo morala, kakšne bodo socialne posledice razvoja sodobne elektronske in informacijske tehnologije, raziskovati bi morala nove prerazporeditve moči v družbah in v svetu, nastajanje nove informacijske elite, možnosti za uveljavljanje demokratičnega komuniciranja in participativne demokracije ter vloge človeka v teh procesih.

Zato sem (v knjigi *Demokratično komuniciranje*) ugotovil, da komunikacijska znanost stoji pred zahtevnimi izzivi. Teoretična reformulacija raziskovanja bi morala vključevati zlasti: 1. teorijo o razporeditvi moči na politični, ekonomski in kulturni ravni; 2. teorijo o avtonomnosti medijev in »enakih komunikacijskih možnostih« v svobodni javnosti; 3. teorijo o etnični in kulturni enakopravnosti narodov, narodnosti, kultur in subkultur ter 4. teorijo o pravici komuniciranja, o enakopravnem razvoju komunikacijskih sistemov ter o mednarodni komunikacijski ekologiji (nove pravice iz tretje generacije človekovih pravic in svoboščin). Seveda, čakajo pa jo še številni drugi teoretični in empirični izzivi.

UREDNIŠTVO: Poleg (političnih, ideoloških) kritik si bil deležen tudi mnogih družbenih priznanj. Kako so kritike in priznanja vplivale na tvojo raziskovalno pot?

VREG: Zgodovinske in življenjske okoliščine so me pogosto neizprosno pahnile na obrobje življenja, v bedo in neenakopravnost, pa spet v vlogo borca, preganjane »živali«. Še po vojni sem se odzval klicu rojakov na Slovenskem Koroškem; tako sem okusil tudi avstrijske francožefovske ječe. Svobodo sem začel okušati šele konec leta 1946. Res sem bil deležen tudi številnih kritik, ki pa so bile pogosto prej surova ideološka obračunavanja zaradi mojih herezij in demokratičnih vizij kot pa prijateljska prepričevanja. Zato sem navajen surovosti življenja in nadutosti političnih mediokritet. Tako tudi danes lahko samo s pomilovanjem gledam na boje v politični in širši kulturni areni, pa tudi na brezumne poskuse grabljenja oblasti in moči. Priznanja, ki sem jih prejemal, sem jemal iskreno, kadar so bila priznanja mojih delovnih in raziskovalnih kolegov. Zato kritike in priznanja niso mogle usodnejše vplivati na mojo pot: moja znanstveno pot je oblikovala notranja nujnost po spoznavanju človeka in sveta, po iskanju resnice in znanja, v komunikologiji pa po iskanju oblik (spo)razumevanja med ljudmi in načinov komunikativnega bivanja človeka v različnih kulturah in civilizacijah, v svobodi in v tiraniji.

MARKO KRANJEC

Koncept »pravega« proračuna

V okviru t. i. krajših intervjujev na posebej izzivne, družbeno pomembne, celo odločujoče teme, smo se tokrat pogovarjali z dr. Markom Kranjcem, raziskovalcem na Ekonomski fakulteti v Ljubljani. Niso nas zanimale njegove izkušnje v raznih mednarodnih organizacijah in združenjih, kjer se je znanstveno prav tako uveljavil. Pričakujemo, da bo takšen razgovor možen v bližnji prihodnosti. Zanimal nas je kot donedavni minister za finance in avtor novega davčnega in proračunskega sistema.

UREDNIŠTVO: V vladi niste bili le kot finančni minister, temveč tudi kot snovalec republiškega proračuna in novega davčnega sistema Slovenije. Kje ste naleteli na večje težave, ali pri koncipiranju davčnega sistema ali proračuna?

M. KRANJEC: Bistveno večje so bile težave pri koncipiranju novega davčnega sistema. To je bilo verjetno zato, ker smo z novim davčnim sistemom radikalno prekinili s prejšnjim sistemom, medtem ko smo pri koncipiranju novega proračuna izvedli predvsem tehnične spremembe, vsebina pa je ostala skoraj nespremenjena. V obeh primerih pa je bilo veliko odporov, ker smo posegli v dotedanjo prakso in predvsem v pravice, čemur pa se nihče ne odreče rad.

UREDNIŠTVO: Začniva pri proračunu. S svojim konceptom ste vzpostavili kla-